

UOT 81`342.81

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ SAİTLƏRİNİN ARTİKULYATOR TƏSNİFİNİN FONOLOJİ ƏSASLARI

MƏMMƏDOV RAMAZAN SALAM oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

ramedov44@gmail.com

Açar sözlər: artikulyator/fonetik/fizioloji təsnifat, fonetik təsvirin fonoloji yönümlüüyü, saıtlərin fonetik təsviri variantları, fonem, allofon (invariant/variant/variəsiya/modifikasiya), fonetik meyar, fonoloji meyar, monoftonq/diftonq.

1. Dil səslərinin fonetik təsnifinin fonoloji yönümlüüyü

“*Saıtlərin artikulyator (= fizioloji / fonetik) təsnifinin fonoloji əsasları*” adlı ayrıca bir məsələnin qoyuluşu tamamilə lüzumsuz, hətta əsassız görünə bilər. Doğrudan da, ilk baxışdan, elə bil ki, burada heç bir problem yoxdur: saıtlərin artikulyator təsnifini vermək o deməkdir ki, dildə olan bütün saıt səslərin obyektiv olaraq artikulyator əlamətlərinə əsaslanan xarakteristikasını tərtib etmək lazımdır. Lakin elə birinci sual: Neçə saıtın xarakteristikası verilməlidir? – sualı tədqiqatçıını çətin vəziyyətə salır. Axı praktik olaraq “*heç bir kəs öz həyatında, bircə dəfə də olsun, hər hansı bir səsi tam eyni parametrlərlə təkrar tələffüz etməmişdir. Bir səsi iki dəfə tam üst-üstə düşən ölçülərlə tələffüz etmək obyektiv olaraq qeyri-mümkündür və bu, anlaşılandır. Tam eyni əlamətlərə malik akustik ölçüdə olduğunu təxmin etdiyimiz halda (yəni subyektiv yanaşmada. – R.M.) iki səs bütün detalları, xırdalıqları ilə (yəni obyektiv olaraq – R.M.) araşdırıldıqda onların müxtəlif olduğu, biri-birindən fərqləndiyi aşkar oluna bilər. “Bəli!” cavabı bir şəxsin ömrü ərzində min dəfələrlə təkrar-təkrar tələffüz edilə bilər və bu sözdəki [ə] saıtı hər dəfə elə bu sözün tərkibində növbəti dəfə tələffüz olunmuş [ə] saıtından fərqli olacaqdır...(eləcə də bu sözün tərkibindəki hər bir digər səs! – R.M.). Doğrudur, bu fərq əksər hallarda çox cüzdür, lakin fərq həmişə vardır, bəzən isə fərq daha çox ola bilər.*” (1, s.8.) (Burada və sonra bütün tərcümələr və nümunə üçün Azərbaycan dilindən misallar bizimkidir, – R.M.). Deməli, **əgər biz dilin bütün saıtlərinin obyektiv xarakteristikasını, təsvirini** vermək istəyiriksə, analizə cəlb olunmalı saıt səslərin sayı, əslində, prinsip etibarilə, təyin edilə bilməz.

Şübhəsiz ki, “*patriarxal fonetik təsəvvürlərə* (bu təsəvvürlər kifayət qədər geniş yayılmış olsa da belə, – R.M.) *baxmayaraq, səslərin təsnifatı onların sistemli analizindək prinsip etibarilə qeyri-dəqiq və müəyyən dərəcədə əsassızdır*” (1, s.34) fikri həqiqəti əks etdirir və ədalətlidir. Lakin eyni zamanda, çox güman ki, bu qeyri-dəqiqliyin və əsassızlığın özünün də az-çox obyektiv sərhədləri olmamış deyildir. Bu ehtimal ondan irəli gəlir ki, istənilən fonetik təsnifat hələ lap başlanğıcda fonoloji yönümlüüyə malikdir, çünki hər bir fonetik təsnifatda onu tərtib edən tədqiqatçıının fonoloji baxışlarının “gizlicə” yer alması da qaçılmazdır, mütləqdır. Bu qaçılmazlıq özünü o cümlədən onda göstərir ki, bu və ya digər bir dilin səs tərkibinin tədqiqatlarında, ələlxüsus da, dilin tədqiq olunmasının başlanğıc mərhələlərində, bir qayda olaraq, bu dil üçün məhz fonoloji cəhətdən vacib olan səslərin fizioloji xarakteristikası verilir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu hal tədqiqatçıının özü tərəfindən fonetik təsvirin fonoloji yönümlü olmasının vacibliyini dərk edib-etməməsindən (və hətta bir çox hallarda onun istəyindən belə!) asılı deyildir.

Fonetik təsvirlərdəki fərqli yanaşmalar, bir qayda olaraq, tədqiqatçıların müəyyən fərqli fonoloji baxışlarına dəlalət edir. Bu baxımdan, müasir Azərbaycan ədəbi dili saıtlərinin artikulyator təsnifatı vəziyyətinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Oxucunun diqqətinə təqdim olunan bu məqalədə Müasir Azərbaycan dili saıtlərinin təsnifatına həsr olunmuş elmi-nəzəri və elmi-pedaqoji ədəbiyyatın yığcam, ümumiləşdirilmiş icmalı verilmişdir. Mövzuya həsr olunmuş

ədəbiyyatı araşdırarkən, hər şeydən əvvəl, iki cəhət diqqəti cəlb edir: 1) müxtəlif müəlliflərin əsərlərində xarakterizə olunan saitlərin sayında nəzərə çarpan fərqlilik və 2) müxtəlif müəlliflərin əsərlərində eyni saitlərin artikulyator xarakteristikasında nəzərə çarpan fərqlilik. Bu cəhətləri bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək.

2. Müasir Azərbaycan ədəbi dili saitlərinin fonetik təsvirlərində fərqli yanaşmalar

2.1. Müxtəlif müəlliflərin əsərlərində xarakterizə olunan saitlərin sayında nəzərə çarpan fərqlilik. Xarakterizə olunan saitlərin sayında fərqlilik müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən iki əlamətin: saitlərin **uzun-qısa** və **monofonq-diftonq** əlamətlərinin fonoloji dəyərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan üç fərqli yanaşma müşahidə olunur:

1) Azərbaycan dilinin saitlər sistemində bu əlamətləri fonemyaradan əlamət hesab etməyən tədqiqatçılar çoxluq təşkil edir və onlar 9 saitin artikulyator təsnifatını verməklə kifayətlənirlər:

$$[\mathbf{a - ı - o - u - ə - i - ö - ü - i - e}] = \mathbf{9\ sait} \quad (2)$$

2) Azərbaycan dilinin saitlər sistemində saitlərin **uzun-qısa** əlamətini fonemyaradan əlamət hesab edən, **monofonq-diftonq** əlamətini isə fonemyaradan əlamət hesab etməyən tədqiqatçılar 15 saitin artikulyator xarakteristikasını verirlər: yuxarıda göstərilmiş 9 adi sait və 6 uzun sait:

$$[\mathbf{a - ı - o - u - ə - i - ö - ü - i - e}] + [\mathbf{i : - e : - ə : - ö : - a : - u :}] = \mathbf{15\ sait} \quad (3)$$

3) Və, bizə bəlli olduğuna görə, yalnız akad. A.A.Axundov saitlərin **uzun-qısa** və **monofonq-diftonq** əlamətlərinin hər ikisini Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin saitlər sistemində fonemyaradan əlamət hesab etmiş və yuxarıda göstərdiyimiz 15 saite daha iki saiti – [**ou**] və [**öü**] diftonqlarını əlavə edərək, artikulyator xarakterizə olunan saitlərin sayını 17-yə çatdırmışdır:

$$[\mathbf{a - ı - o - u - ə - i - ö - ü - i - e}] + [\mathbf{i : - e : - ə : - ö : - a : - u :}] + [\mathbf{ou - öü}] = \mathbf{17\ sait} \quad (4)$$

Qeyd edək ki, yuxarıda göstərilmiş bütün hallarda saitlərin sayının sırf artikulyator əlamətlərə görə xarakterizə olunması üçün seçimi hər bir tədqiqatçının fonoloji mövqeyi ilə birbaşa bağlıdır. Görünür ki, bu halda göstərilən uyğunluq fonetik təsvirin fonoloji yönümlü olmasının vacibliyinin tədqiqatçılar tərəfindən dərk olunduğunu əks etdirir. (5)

Bu baxımdan, Ə.M.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya” (Bakı, 1960) əsəri xüsusilə fərqlənir. Müəllif, bir yandan sait fonemlərin sayının 9 olduğunu göstərir, uzun saitləri və diftonqları ayrıca fonem hesab etmir və onları qısa, daha dəqiq desək, normal uzunluqda tələffüz olunan müvafiq sait fonemlərin variantları kimi dəyərləndirmiş, digər tərəfdən isə “Azərbaycan ədəbi dili saitlərinin təsnifi cədvəlində ” (səhifə 48-də) sərbəst fonem saydığı adi saitlərlə ([**i - ı - ü - u - e - ə - ö - o - a**]) yanaşı uzun saitləri ([**i : - e : - ə : - ö : - a : - u :**]) və diftonqları ([**ou - öü**]) da, hətta 3 qısa [**ı - i - ü**] saiti də yerləşdirmişdir. Beləliklə, Ə. M. Dəmirçizadə artikulyator xarakteristikası verilən saitlərin sayını 20-yə çatdırır. (6)

Saitlərin artikulyator təsnifatı cədvəlinə diftonqların və qısa saitlərin cəlb edilməsi Azərbaycan dilçilik elmində yenilikdir və fonetika nəzəriyyəsinin elə bir yeni mərhələyə qədəm qoyduğuna dəlilətdir ki, burada artıq tədqiqat obyektini kimi fonemin təkcə invariantı deyil, onun nitq axınında rast gəlinən çoxlu sayda variantları (modifikasiyaları, allofonları) da çıxış edir.

Lakin Azərbaycan dilçiliyi üçün yenilik olan bu fonoloji-fonetik fakt əslində elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmadan artikulyator tədqiqata cəlb olunmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, saitlərin artikulyator təsnifatı cədvəlinə həm fonemlərin (daha dəqiq desək, invariantların, əsas variantların), həm də fonemi nitq axınında müxtəlif fonetik mövqələrdə təqdim (realizə) edən allofonların (modifikasiyaların, yəni fonem variantlarının və variasiyalarının) daxil edilməsinin müəyyən çatışmazlıqları da vardır. Əvvəla, bu halda saitlərin artikulyator təsnifatının fonoloji yönümlülüyü müəyyən qədər itir. Görünür ki, bunu Ə. M. Dəmirçizadə özü də hiss etmiş və yaranan qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırmağa çalışmışdır. Düşünmək olar ki, məhz bu məqsədlə cədvələ xüsusi bir qeyd verilmişdir. Müəllif həmin qeyddə yazır: “*Cədvəldə mötərizə arasında qeyd olunmuş müəyyən işarəli hərflər mötərizə xaricində verilmiş hərflərlə ifadə olunan fonemlərin uzun [:], qısa [.] və diftonq [˘] variantlarını bildirir.*” (6, s.48) İkincisi, saitlərin artikulyator təsnifatını əks etdirən cədvələ diftonqların daxil edilməsi sırf fonetik (artikulyator-akustik) baxımdan da

düzgün deyildir: monofonqlardan fərqli olaraq, diftonqlar hər hansı bir stabil (sabit) **açıq-qapalı, arxa sıra-ön sıra, dodaqlanan-dodaqlanmayan** və s. əlamətlərə malik deyildir. Məhz bu səbəbdən, heç də təsadüfi deyildir ki, hətta ([ou] – [öü]) diftonqlarını müstəqil fonem hesab edən yeganə tədqiqatçı olan A.A.Axundov belə bu qiftonqları cədvələ daxil etməmiş, onları mətn daxilində xarakterizə etməklə kifayətlənmişdir. (4, s. 63-73; 92-94; 137-139)

Çox maraqlıdır ki, Ə.M.Dəmirçizadə öz kitabının 192-207-ci səhifələrində 13 diftonq və onların tələffüz edildiyi fonetik mövqələr barədə müfəssəl məlumat vermiş, lakin saıtların artikulyator təsnifatı cədvəlinə onlardan yalnız ikisini daxil etmişdir. Müəllif öz cədvəlinə uzun [i:] və [ü:] saıtlarını (bu saıtların Azərbaycan dilində tələffüzü barədə məlumat kitabın 195-ci və 202-ci səhifələrində verilmişdir) və həmçinin qısa [ə.] [e.] [u.] [a.] saıtlarını da (bu saıtların Azərbaycan dilində tələffüzü barədə məlumat kitabın 52,53,59,194,197 və 198-ci səhifələrində verilmişdir) daxil etməmişdir. Bu məhdudiyətlər o zaman əsaslı sayılardı ki, cədvələ yalnız fonem sərbəstliyi mübahisə doğuran saıt səslər daxil edilmiş olardı. Halbuki cədvələ bütün tədqiqatçılar tərəfindən <o – i – ü - ı> fonemlərinin müvafiq variantları kimi dəyərləndirilən [o: - i. - ü. - ı.] saıtları da daxil edilmişdir.

2.2. Müxtəlif müəlliflərin əsərlərində xarakterizə olunan eyni saıtların artikulyator əlamətlərində nəzərə çarpan fərqlilik. Azərbaycan dilinin saıtlar sistemini təsvir edən müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən eyni saıtların artikulyator xarakteristikalarında nəzərə çarpan fərqlilik daha vacib göstərici hesab oluna bilər. Əslində, saıtların eksperimental əlamətlərə (rentgenoqramlara) əsaslanan artikulyator xarakteristikası hər hansı bir fərqliliyin mümkünlüyünü istisna etməlidir. Lakin məhz bu məsələdə nəzərə çarpan fərqlilik istənilən fonetik təsvirin fonoloji yönümlü olmasının vacibliyinin ən yaxşı göstəricisidir. Bu fərqlilik, eyni zamanda, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən öz fonetik təsvirlərinin fonoloji yönümlü olmasına cəhd etdiklərini də göstərir.

Belə fərqliliklərdən birini nəzərdən keçirək və onun səbəblərini açıqlamaya cəhd edək: **“[ö] saıti dodaqlanan [e]-dir, yoxsa dodaqlanan [ə]?”**

Ə.M.Dəmirçizadə [ö] saıtını dodaqlanan [e] saıti kimi xarakterizə edir (6, s.55). A.A.Axundov [ö] ilə [e] saıtlarının rentgen şəkillərinin (o cümlədən, Ə.M.Dəmirçizadənin də əsərində verilmiş) göstəricilərinə və Ə.M.Dəmirçizadənin özünün göstərdiyi digər artikulyator əlamətlərinə əsaslanaraq müəllifin qeyri-ardıcıl olduğunu və onun gəldiyi nəticənin səhv olduğunu göstərir.

A.A.Axundov saıtların Ə.M.Dəmirçizadənin əsərində verilmiş fizioloji təsvirlərini, xarakteristikalarını tutuşduraraq [e] və [ö] saıtlarının Dəmirçizadənin öz təsvirində də bir yox, üç əlamətə görə (1) *dilin üfüqi vəziyyətinə görə: [e] dilortası, [ö] isə dilönü saıtidir; 2) dilin şaquli vəziyyətinə görə: [e] yarımqapalı, [ö] isə açıq saıtdır; 3) dodaqların vəziyyətinə görə: [e] dodaqlanmayan, [ö] isə dodaqlanan saıtdır* fərqləndiklərini təyin edir və bu araşdırmasını məntiqdən irəli gələn belə bir sualla yekunlaşdırır: *“Beləliklə, üç mühüm fərqləndirici əlamətə (əmələgəlmə yerinə, dodaqların iştirakına, dilin şaquli vəziyyətinə) görə bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənən saıtlar haqqında “ö” dodaqlanan yarım açıq “e”-dir (6, s. 50) yazmaq nə qədər doğru olar?”* (4, s. 81).

A.Axundovun qənaətinə görə, [ö] saıtının qarşılığı ondan yalnız bir əlaməti ilə fərqlənən [ə] saıtidir və buna görə də [ö] saıti dodaqlanan [ə] saıti kimi xarakterizə edilə bilər. (4, s. 81)

Beləliklə, iki fərqli fikir vardır: 1) “[ö] dodaqlanan [e]-dir” və 2) “[ö] – dodaqlanan [ə]-dir.” Bu iki fikirdən hansı biri həqiqəti əks etdirir? A.Axundovun haqlı olaraq göstərdiyi kimi, Ə. Dəmirçizadənin gəldiyi nəticə bu saıtların onun özünün təsvirindən irəli gəlmişdir. Düşünmək olardı ki, Ə.Dəmirçizadənin gəldiyi qərar sadəcə diqqətsizliyin nəticəsidir və buna görə də ikinci fikir doğrudur: “[ö] – dodaqlanan [ə]-dir.” Lakin Ə.Dəmirçizadənin diqqətsizlik etdiyini güman etmək üçün bizdə tam əsas yoxdur, çünki bu fikrin müəllifi [ö], [e] və [ə] saıtlarının fizioloji təsvirlərini əvvəlki tərzdə tam olaraq təkrar edərək, 12 ildən sonra – 1972-ci ildə nəşr etdirdiyi əsərində yenə də “[ö] dodaqlanan [e]-dir” fikrinin üstündə dayanmışdır. Çox güman ki, bütün bunlar heç də təsadüfi deyildir. Bəs onda əsl səbəb nədədir? Ə.Dəmirçizadənin belə açıqdan-açığa qeyri-ardıcıl mövqeyini və faktlara uyğun olmayan qərar qəbul etməyini necə izah etmək olar?

Bizcə, göstərilən uyğunsuzluq bu saıtlərin təsviri zamanı iki müxtəlif – fonetik və fonoloji – meyarın gah birindən, gah da digərindən istifadə etməyin nəticəsidir. “[e] *saiti dilortası, yarımqapalı (yarımçıq) saıtdır, [ö] saıti isə dilönü, açıq saıt*” qərarı **fonetik meyara** əsaslanır, “[ö] *saiti dodaqlanan [e]-dir*” qərarının əsasında isə (*implisite, qeyri-çıq, müəyyən mənada – kor-təbii olaraq*) **fonoloji meyar** durur.

Bu fikrimizin doğruluğunu biz ayrıca bir məqaləmizdə göstərməyə çalışacağıq. Hələlik isə burada onu qeyd edək ki, A.Axundovun bu məsələdə ardıcılığı ondan irəli gəlir ki, [ö], [e] və [ə] saıtlərinin təsvirində yalnız bir meyardan – fonetik yanaşma meyarından istifadə edilir: [ö] saıti *dilin şaquli vəziyyətinə görə [e] və [ə] saıtləri ilə müqayisədə aralıq mövqe tutsa da, daha çox [ə] saıtınə yaxındır. Həmçinin dilin üfüqi vəziyyətinə görə: [ö] saıti [e] və [ə] saıtləri ilə müqayisədə aralıq mövqe tutsa da, daha çox [ə] saıtınə yaxındır. Odur ki, “[ö] dodaqlanan [ə]-dir*” qərarına gəlmək üçün bütün əsaslar vardır.

İlk baxışdan, belə qərarın qəbul edilməsində elə bil ki heç bir uyğunsuzluq və ya səhv yoxdur. Lakin, əvvəla, “yaxındır” və ya “uzaqdır” nə deməkdir? Bu meyar ölçü vahidi kimi kifayət qədər aydın olmayan, qeyri-müəyyən bir meyardır və onun obyektivliyinə söykənmək, etibarlılığına arxayın olmaq qətiyyən mümkün deyildir. Məlum olduğu kimi, “... *hər kəs öz tələffüzünün düzgün olub-olmadığını hər dəfə alınan akustik nəticə ilə (səslə) ölçür; o da məlumdur ki, eyni akustik vahidlər nitq aparatı üzvlərinin müxtəlif düzümü ilə tələffüz olunsun. Və əksinə, bəzən ağız boşluğunda nitq aparatı üzvlərinin eyni düzümü ilə müxtəlif akustik nəticə əldə oluna bilir, yəni fərqli səslər tələffüz edilə bilir.*” (1, s. 46. Bu suala aid ədəbiyyat barədə məlumat elə orada, 45-47-ci səhifələrdəki istinadlarda verilmişdir). Belə ki, dilin və ağız boşluğunun eyni vəziyyətində, yalnız dodaqların iştirakını dəyişməklə, yəni dodaqları gah irəli uzadaraq ağız rezonatorunu novvari şəkllə salmaqla, gah da geriyə və yana çəkərək ağız rezonatorunu novvari şəkildən çıxarmaqla istər [ə] və [ö] saıtlərinə, istərsə də [e] və [ö] saıtlərinə tələffüz etmək mümkündür. Odur ki, sırf fizioloji, artikulyator, yəni fonetik baxımdan “[ö] *dodaqlanan [ə]-dir*” deyiminin “[ö] *dodaqlanan [e]-dir*” deyimindən mahiyyət etibarilə heç bir mühüm üstünlüyü yoxdur. Bu deyimlərin hər hansı birinin və məhz hansı üstünlüyə malik olub-olmadığını isə yalnız fonoloji baxımdan, funksional mövqedən yanaşmaqla təyin etmək mümkündür. Bu isə ayrıca bir məqalənin mövzusu ola bilər. Hələlik isə N.S.Trubetskoyun “*dil səslərini yalnız fonemə münasibəti ilə təyin etmək mümkündür*” fikrini yada salaraq bu məqaləmizi burada yekunlaşdırırıq. (7, s. 47)

ƏDƏBİYYAT

1. Панов М.В. Русская фонетика. М.: Просвещение, 1967, 438 с.
2. Вах: Xəlilov B. Ə. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya Bakı: Çap Evi, 2013, 310 s.; Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: I cild. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.; Seyidov Y. Azərbaycan dili. Ali məktəblərin rus bölmələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1978, 288 s.; Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, morfologiya). Bakı: Maarif, 1963; Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin səs quruluşu. Bakı: Maarif, 1982; Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı: Azərnəşr, 1970; Алекперов А.К. Фонетическая система современного азербайджанского языка. Баку: Элм, 1971; Баскаков А.Н. Типологические особенности азербайджанского и русского языков // Развитие национального русского двуязычия. Отв.ред. Ю.Д.Дешериев, М.: Наука, 1976, s.105-128; Гаджиева Н.З. Азербайджанский язык. // Языки народов СССР, т.2, Тюркские языки. М.: Наука, 1966; Исхаков Ф.Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, ч. I, Фонетика. М.: Изд-во АН СССР, 1955, s. 60-114; Мельников Г.П. Несколько «почему» из области Азербайджанского вокализма. // Вопросы тюркологии. К 60-летию академика АН Азерб. ССР М.Ш. Ширалиева. Баку: Элм, 1971, s.196-208; Сухотин А.М., Юдохин К.К. О сокращении некоторых букв в ряде тюркских алфавитов. // Реформатский А.А. Из истории

- отечественной фонологии: Очерк; Хрестоматия. М.: Наука, 1970, s.157-162; Тенишев Э.Р. и др. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984, 488 s.; Щербак Л.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970; Языки мира: Тюркские языки. М.: Индрик, 1997, 544 s.
3. Вах: Əfəndizadə Ə. Azərbaycan ədəbi tələffüzü haqqında. // Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Elm, 1969, s.35-89; Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya...(kompleks luğət). Bakı: Azərnəşr, 1989, 239 s.; Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı: Çar Evi, 2013, 310 s.; Кязимов Ф.И. Гласные азербайджанского языка (методика экспериментально-фонетического исследования). // Учен.зап. 1-го Московского гос. ин-та иностр. языков, т.8, 1954, s. 57-81 və b.
 4. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji tədqiqat təcrübəsi). Bakı: Maarif, 1973, 303 s.; Bakı: Maarif, 1984, 391 s.
 5. Мамедов Р.С. Диалектика материального и функционального в языке (звуковой ярус) // Проблемы современной лингвистики. Международная научная конференция (18-19 мая 2005 г.). Тезисы докладов. Баку: БСУ, 2005, s.67-68
 6. Dəmirçizadə Ə. Müasir azərbaycan dili (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya). Bakı: Maarif, 1972, 308 s.
 7. Вах: Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М.: ИЛ, 1960, 372 s. Müqayisə edin: Səslər obyektiv fiziki fakt kimi “yalnız o vaxtadək lingvistik sistemin elementi sayıla bilər, nə qədər ki, onlar məna fərqləndirici funksiya yerinə yetirir. Belə fonoloji elementlərin maddi əlamətləri onların sistem daxili qarşılıqlı əlaqələrindən daha az əhəmiyyət kəsb edir.” (Тезисы Пражского лингвистического кружка. // Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч.II. М.: Учпедгиз, 1960, s.67-85). Yenə müq. edin: “Nitq səslərini yalnız onların dildə yerinə yetirdikləri funksiyaları baxımından dərk etmək, fərqləndirmək, qruplaşdırmaq və izah etmək mümkündür. Səs materiyasının artikulyator və akustik təsviri, eləcə də səslərin eşitmə yolu ilə qavranılması baxımından qruplaşdırılması və təsviri onların struktur təhlilinə xidmət etməli, struktur təhlilindən asılı olmalıdır.” (Якобсон Р.О. Избранные работы. М.: Прогресс, 1985, s. 87). Yenə də müq. edin: “Nitq axınında səsi nitq zəncirindən ... yalnız dil vahidi kimi, fonemin ifadə vasitəsi kimi ayırmaq mümkündür.” (Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Наука, 1979, s. 251).

РЕЗЮМЕ

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АРТИКУЛЯТОРНОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ГЛАСНЫХ СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Мамедов Р.С.

Ключевые слова: артикуляционная / физиологическая / фонетическая классификация, фонологическая направленность фонетического описания, варианты фонетической классификации гласных, фонема, аллофон (инвариант, вариант, вариация, модификация), фонетический / фонологический критерий, монофтонг, дифтонг.

В статье дан краткий критический обзор фонетико-фонологической литературы, посвященной проблемам артикуляционной (= фонетической) классификации гласных азербайджанского языка. Анализируются расхождения в количестве привлекаемых различными исследователями к рассмотрению гласных, а также расхождения в оценке их артикуляционных признаков. Выдвигается мысль о том, что всякая фонетическая классификация является фонологически ориентированной, отражает фонологические воззрения исследователя – автора классификации. Делается попытка обоснования этой мысли на примере фонетических классификаций азербайджанских гласных.

SUMMARY
PHONOLOGICAL BASES OF ARTICULATORY CLASSIFICATION OF VOWELS
OF MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

Mammadov R. S.

Key words: *articulatory / physiological / phonetic classification, phonological orientation of phonetic description, variants of phonetic classification of vowels, phoneme, allophone (invariant, variant, variation, modification), phonetic / phonological criterion, monophthong, diphthong.*

The article gives a brief critical review of the phonetic-phonological literature devoted to the problems of articulatory (phonetic) classification of the vowels of the Azerbaijani language. Discrepancies in the number of vowels involved by various researchers in the consideration are analyzed, as well as discrepancies in the assessment of their articulation features. The idea is put forward that any phonetic classification is phonologically oriented, reflects the phonological views of the researcher - the author of the classification. An attempt is made to substantiate this idea by the example of phonetic classifications of Azerbaijani vowels.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	11.06.2020
	Son variant	14.09.2020